

Hanna Vorozhko

Misja historyczna monastycyzmu greckiego na obszarze Italii Bizantyjskiej

Rocznik Teologiczny 58/3, 319-338

2016

Artykuł został opracowany do udostępnienia w internecie przez Muzeum Historii Polski w ramach prac podejmowanych na rzecz zapewnienia otwartego, powszechnego i trwałego dostępu do polskiego dorobku naukowego i kulturalnego. Artykuł jest umieszczony w kolekcji cyfrowej bazhum.muzhp.pl, gromadzącej zawartość polskich czasopism humanistycznych i społecznych.

Tekst jest udostępniony do wykorzystania w ramach dozwolonego użytku.

HANNA VOROZHKO*

Misja historyczna monastycyzmu greckiego na obszarze Italii Bizantyjskiej

Słowa kluczowe: Italia Południowa, monastycyzm italo-grecki, Wielka Grecja, inwazja arabska, Normanowie, ikonoklazm, Kościół grecki, Zachód łaciński, kolonizacja monastyczna, złoty wiek monastycyzmu greckiego

Keywords: Southern Italy, Italo-Greek monasticism, Great Greece, Arab invasion, Normans, iconoclasm, Greek Church, Latin West, monastic colonisation, golden age of Greek monasticism

Streszczenie

Samodzielność Italii Południowej pod względem eklezjalnym, wierność prawosławnym kanonom spowodowały napływ z Bizancjum dużej liczby duchowieństwa i mnichów. Grecy mnisi, którzy uciekli od arabskiej inwazji i ikonoklazmu na Półwysep Apeniński, odegrali dużą rolę w rozprzestrzeleniu bizantyjskich idei, tradycji liturgicznej i języka. Tak zwana misja historyczna monastycyzmu greckiego w Italii Południowej, która objęła również hierarchię kościelną i duchowieństwo, była wypełniana w okresie najwyższego jej rozkwitu – w IX, X i XI wieku. Monastery, które powstały w tym okresie, wyróżniały się swoją myślą teologiczną, filozoficzną i literacką, były prawdziwymi azylami dla tradycji nauk i humanizmu helleńskiego. Największy rozwój w tym czasie miała hymnografia italo-bizantyjska w twórczości Świętych Ojców – mnichów greckich. Żywot i dzieła tych italo-greckich świętych podkreślają misję historyczną elementu bizantyjskiego w Italii Bizantyjskiej, który niezależnie od okresu upadku stał się łącznikiem z Bliskim Wschodem.

* Dr Hanna Vorozko jest absolwentką Państwowego Konserwatorium Muzycznego i Państwowej Wyższej Szkoły Pedagogicznej w Sumach oraz Wydziału Teologicznego Chrześcijańskiej Akademii Teologicznej w Warszawie.

Podczas gdy do tego czasu Bizancjum tkwiło w nieustannej walce z muzułmanami, którzy oszczędzali imperium jedynie w prowincjach Italii, nie nаноsząc w sensie politycznym wyraźnych szkód. Wraz z pojawieniem się Normanów sytuacja uległa radykalnej zmianie politycznej. Ten czynnik posłużył zanikaniu zjawiska greckiego monastycyzmu na południu Italii.

Abstract

Southern Italy's ecclesiastic self-reliance as well as its constancy in following Orthodox canons fostered a large inflow of priests and monks from the Byzantine Empire. Greek monks fleeing Arab invasion and iconoclasm into the Apennine Peninsula played a significant role in spreading Byzantine ideas, liturgical tradition and language. The so-called "historical mission" of Greek monasticism in Southern Italy, which influenced clergy and church hierarchy too, had been fulfilled in the time of its fullest bloom: in the 9th, 10th and 11th centuries. Monasteries created in that period, standing out in terms of theological, philosophical and literary thought, were safe harbours for the traditions of Hellenic humanism and sciences. The greatest development was that of Italo-Byzantine hymnography, manifested by the output of Greek Fathers (monks). Lives and works of these Italo-Greek saints emphasise that historical mission of Byzantine element in Italy, which-regardless of the then-progressing fall-became a link with the Middle East.

While the Byzantine Empire had remained to that point in a state of endless war with Muslims, who spared the empire-by not causing serious damage in the political sense-only in Italian provinces, Normans did have brought radical political changes. It was that factor which contributed to obliteration of Greek monasticism in the South of Italy.

Badania naukowców prowadzone w zakresie historii Kościoła greckiego w Italii Południowej w epoce głębokich przemian zarówno na Wschodzie, jak i na Zachodzie dowiodły, że między VI a XI wiekiem w Italii Południowej następowały powolne, sukcesywne przemiany, które zmieniły jej charakter z łacińskiego na grecki. Przemiana ta objęła swym zasięgiem język, tradycje kościelne i prawa. Tak zwana misja historyczna monastycyzmu greckiego w południowej Italii, która objęła również hierarchię kościelną i duchowieństwo, miała miejsce w okresie najwyższego jej rozkwitu – w IX, X i XI wieku. Badacze uważają, że rejony te przed

podbojem Rzymian były z pewnością już zamieszkiwane przez ludy italo-greckie – grupę rdzennej ludności greckiej, odrębnej kulturowo i językowo od Greków z Grecji¹. Tereny te zostały więc zhellenizowane jeszcze w czasach antycznych i nazywano je Wielką Grecją (it. *Magna Grecia*)².

Hellenizacja Półwyspu Apenińskiego

Od czasów starożytności naturalnie istniała bogata wymiana z greckim obszarem kulturowym (Gerlach 2012, 7). Od bliskiego Półwyspu Apenińskiego po grecki Wschód – regularne kontakty rozpoczęły się od momentu założenia przez cesarza Konstantyna nowej stolicy na miejscu starogreckiej kolonii Bizancjum. Jeżeli przemieszczenie politycznego centrum z jednej strony spowodowało pewną romanizację regionu bosforskiego, to z drugiej strony – nasiliło grecką kolonizację na brzegach Morza Śródziemnego i Adriatyckiego (Προτασοβ 1915, 3).

Rozwój monastycyzmu italo-greckiego na Półwyspie Apenińskim przebiegał od pocz. VII do XI wieku szczególnie na obszarach Italii Południowej. Naukowcy nazywają ten okres „dominacją polityczną Bizancjum na południu Italii” (Guillou 1983, 1-126, zob. również: Falkenhausen 1978; Gay 1917). A. Guillou nazwał go epoką bizantyjską

¹ W zeszycie siódmym *Roma e l'Oriente* pojawił się artykuł *Il Rito greco in Italia* odwołujący się do dokumentu z XVI wieku i zapowiadający planowaną przez S. Gassisi (Gassisi 1917) większą publikację na ten temat, do której zamierzał zebrać całość materiałów dotyczących tej bardzo ważnej części historii religijnej Italii Południowej, a wciąż jeszcze nieznaną z powodu brakujących i niekompletnych publikacji na ten temat.

² Wielka Grecja (lat. *Magna Graecia*, grec. Μεγάλη Ἑλλάδα) jest terminem historyczno-geograficznym, określającym kolonie greckie w południowej Italii i na Sycylii w epoce archaicznej i klasycznej. Pierwsze kolonie wielkогреckie założone zostały około roku 750 p.n.e. w Kalabrii, Sycylii i Apulii. Zob. Nisticò 2004, 24-25; Lenormant 1881, 13; Gassisi 1917, 4; *Enciclopedia treccani*. „Magna Grecia”).

Według włoskiego badacza ludności greckiej na Półwyspie Apenińskim Sofronio Gassisi, w Italii Południowej osiedliła się obca ludność trzech typów, zróżnicowanych, a zarazem określanych wspólnym mianem *Italogreków*. Istnieją z kolei dwa typy *Italogreków*: pierwszy określany dziś mianem (*Antichi*) *Dawnym*, drugi – (*Moderni*) *Nowym*, trzeci typ ludności to *Italoalbańscy* (Gassisi 1917, 12).

monastycyzmu greckiego w Italii Południowej i na Sycylii (Guillou 1965, 360). Dominacja bizantyjska w Italii Południowej poprzedzona była licznymi i częstymi pielgrzymkami duchowieństwa wschodniego z Syrii, Palestyny i Egiptu, spowodowanymi najazdami na te regiony najpierw Persów Mahometan, a potem Arabów (Saracenów) w VII wieku. Podbój arabski na Bliskim Wschodzie, popierany w aspekcie tej ekspansji politycznej przez ruchy nacjonalistyczne monofizytów Syrii i Egiptu, skłonił wiele ośrodków filobizantyjskich (melchickich) do emigracji do Italii: od południa i do Rawenny na północ. Do tej wielkiej emigracji Greków wraz z władcami bizantyńskimi przyczynił się również burzliwy okres polityki ikonoklazmu. Po VIII wieku systematycznie przybywały tu nowe grupy greckich mnichów, korzystających z tolerancyjnego stosunku bizantyjskich władz do tych prowincji. Ta migracja nie miała charakteru ilościowego, lecz jakościowy, i pełniła znaczną rolę ekonomiczną i społeczną. Tak więc nastąpił proces hellenizacji Italii Południowej (*Il rito greco in Italia...*, 22-23).

Od I poł. VI do II poł. XI wieku Bizancjum było suwerennym właścicielem dużej części południa Półwyspu Apenińskiego. Ludność grecka mieszkała na Półwyspie Apenińskim nie tylko w obszarze Bizancjum, ale również na pozostającym pod władzą muzułmanów terytorium Longobardów (na Sycylii) i Normanów (w kontynentalnej części Italii). Łączącym czynnikiem w tym przypadku był fakt, że od końca VIII do XI wieku wszystkie te tereny należały do Patriarchatu Konstantynopolińskiego. Dokonując konfiskaty dóbr Kościoła rzymskiego na Sycylii i w Kalabrii, Leon III w 731 roku na długi czas odciął te regiony od wpływów Patriarchatu Rzymskiego, dając ludności greckiej „nowy powód do odprężenia” (Guillou 1965, 357). Pod koniec IX wieku, w szczytowym momencie ekspansji bizantyjskiej, ta przestrzeń geograficzna pokrywała się z dzisiejszymi regionami Basilicaty, Kalabrii i Apulii. Do dzisiaj w nazwach niektórych miejscowości ujawnia się pochodzenie bizantyjskie (Barreca 2004, 49).

Stopniowo krzepło tu monastyczne życie typu wschodniego: mnisi starali się w nowym środowisku nie tracić więzi z ojczyzną, praktykowali

swoją tradycję: język grecki, kościelną praktykę liturgiczną. Według A. Guillou, S. Gassisi i innych badaczy, rzymscy pontyfikałowie z jednakową uwagą traktowali łaćńskie i greckie świątynie, ponieważ w ich oczach zasadniczo się one nie różniły. Różnice pojawiły się znacznie później. Fakt ten pozwala już *a priori* założyć, że bardzo wcześnie w Italii, a dokładnie w centrum łaćńskiej kościelnej władzy, istniały świątynie i nawet całe monastery wschodnich przybyszów (Πporacov 1915, 7). Należy zwrócić uwagę, że monastycyzm italo-bizantyjski, jak zresztą cały Kościół italo-grecki, miał, zwłaszcza w tych pierwszych wiekach, bezpośredni kontakt bardziej ze środowiskiem bizantyjsko-bliskowschodnim niż ze środowiskiem metropolitalnym. Zaznaczał się jednak wpływ konstantynopolitański określony w niektórych środowiskach dopiero przy Niceforze Fokasie, pod koniec IX wieku (Passarelli 2004, 60).

Półwysep Apeniński po upadku egzarchatu raweńskiego

(dostęp 2014.10.26; <http://www.homolaicus.com/storia/medioevo/mezzogiorno.html>)

W momencie, kiedy król longobardzki Liutprand zajął ze swoimi wojskami Egzarchat Rawenny, skończyła się faktycznie polityczna zależność Środkowej Italii od Bizancjum. Po zdobyciu przez Karola Wielkiego Półwyspu Apenińskiego i po jego koronacji w 800 roku w Rzymie cały półwysep, z wyjątkiem bizantyjskich terenów, przeszedł formalnie pod imperatora zachodniego (szerzej zob. Carroll 2010, 345). W rzeczywistości zaś jego władza nie przekraczała granic południowych państwa papieskiego i Księstwa Społecznego. Longobardzkie księstwo Benewentu pozostało niezależne autonomicznie.

Od końca X wieku w historii greckiego monastycyzmu Italii południowej rozpoczyna się okres rozkwitu, zwany *złotym wiekiem*. Prowinccje, wprawdzie niewyzwolone przez samo Bizancjum, ciesząc się pokojem, rozwijają się kościelne i klasztorne instytucje, zwiększa się liczba monasterów. Zmienia się od tego czasu też charakter monastycyzmu – z emigracyjnego, zależnego od skomplikowanej sytuacji politycznej, na stabilny, osiadły styl życia (Протасов 1915, 42). Ta nowa era związana jest z postacią Nicefora Fokasa, który od 964 roku został kościelnym hierarchą Italii Bizantyjskiej. „Z jego zdaniem liczyli się strategowie w Bari i w Reggio. Z pierwszych jego poczynań na uwagę zasługuje odbudowa Tarentu, od dziesiątek lat leżącego w ruinach, do którego sprowadzono ludność grecką. Odbudowano także w latach następnych lub też całkiem na nowo założono kilka nowych miast greckich w Italii Południowej, jak Katasaron-Catansaro, Mileto itd. Nicefor przeprowadził też konsekwentną grecyzację duchowieństwa italskiego. Miasta i monastery Italii Bizantyjskiej stanowią ośrodki dużej kultury, promieniujące silnie także na Rzym papieski, jak o tym świadczy postać św. Nila z Rossano” (Zakrzewski 2007, 214). Cesarz Nicefor Fokas zrobił więc ważny krok w sprawie wzmocnienia bizantyjskiej cerkiewnej organizacji w Italii Południowej (Apulii i Kalabrii); w ostatnich czasach swego panowania został on nazwany przez papieża imperatorem Greków (Грегоровиус 2008, 459-569; Васильев 2005, 249). Badacze przypuszczają, że bizantyjska władza stopniowo stosowała w longobardzkiej *temie*

system ograniczania łacińskiego kultu, szczególnie za czasów panowania Nicefora Focasa (Ипоратов 2015, 48).

Arabska inwazja na Półwysep Apeniński

Od VII wieku na wschodzie Bizancjum z całą swoją groźbą zaczęła występować kwestia arabska. Żaden z wcześniejszych jego wrogów nie przedstawiał tak poważnego niebezpieczeństwa dla Bizancjum jak Arabowie. W 634 roku przenieśli w świat, ze swojej ojczyzny, nową religię. W czasie, gdy podbijali kolejno Syrię, Palestynę, Egipt, kierowali się ku Półwypowi Apenińskiemu i dalej po zdobyciu Sycylii, naturalną kolejną rzeczą, przemieszczali się na tereny bizantyjskie Italii Południowej (Carroll 2010, 251-297).

Saraceni, umocnili się na Sycylii w Palermo, prawie co roku, gdy tylko mijał okres sztormów, dokonywali ze swoją flotą ekspedycji do Italii Południowej. Nierzadko uczestniczyli w nich ciemnoskórzy emirowie z afrykańskiego wybrzeża. Należy zauważyć, że ani jawne próby Rzymu autonomizacji Bizancjum, prowadzące zazwyczaj do mieszania się w wewnętrzne sprawy Italii Franków, Germanów i innych, ani wewnętrzne sprzeczności w samym imperium nie odbiły się tak tragicznie na sytuacji italo-greckiego monastycyzmu, jak barbarzyńskie, pełne tragicznych skutków najazdy Saracenów z Sycylii i ogólnie z basenu Morza Śródziemnego. Mniej więcej od połowy IX wieku wszystkie przybrzeżne regiony Italii od Siponto (Zatoka Manfredonia) do rzymskiej Kampanii prawie regularnie stawały się celem najazdów muzułmanów, którzy w tym czasie wyraźnie umocnili swoją obecność na afrykańskim wybrzeżu oraz na Sycylii. W tym nie tyle wyrażało się pragnienie muzułmanów zdobycia bizantyjskich regionów, ile wyłącznie zamiłowanie do piractwa, w pewnym stopniu uzasadnione podstawowym przesłaniem islamu dotyczącym eksterminacji „niewiernych” (Carroll 2010, 41). Ofensywa islamska w basenie Morza Śródziemnego, w Palestynie, w Grecji, w Egipcie, na Sycylii spychała do tych niedostępnych schronisk wciąż nowe fale duchownych. Kalabria stała się dla Italii tym, czym

w pierwszych wiekach chrześcijaństwa były Tebaide i pustynia Egiptu (Barreca 2004, 55).

Według historyków, strach przed saraceńską inwazją i niewolą jest często obecny we współczesnych żywotach świętych i latopisach. Chrześcijańska Europa w VIII i XI wieku poniosła ze strony muzułmanów niepowetowane straty w postaci uprowadzanych do niewoli setek tysięcy ludzi oraz utraconych skarbów kultury (Успенский 1996, 637-638). Dopiero na początku XI wieku bizantyjska Italia Południowa dzięki ingerencji floty weneckiej była bezpieczna od Arabów. Greckim mnichom udawało się jednak przetrwać dzięki migracji do Apulii i Longobardii. Prawosławni mnisi, którzy powrócili niedawno do Apeninów po wiekach nieobecności, ponownie poświęcili grotę. Umieszczone w ołtarzu ikony świętych przypominają, że w odległej przeszłości w każdym zakątku praktykowali życie ascetyczne mnisi pustelnicy.

Święci greccy mnisi i ich działalność

Dla wieków IX-XII źródła wiedzy o klasztorach są bogatsze, a niektóre nawet bardzo specyficzne, ponieważ są to biografie wielkich postaci, z których można wymienić tylko niektóre: św. Eliasza Sycylijskiego (823-903), św. Eliasza Spileotę (864-960), św. Nikodema z Mammoli (900-990), św. Fantyna (927-1000) oraz świętych Christofora, Cali, Sawę, Makarego, świętych Nila (910-1004) i Bartłomieja (ok. 981-1055) (Morini 1977, 354-390). Niezależnie od tego, greccy mnisi szerzyli swoją tradycję, swój język nie tylko wśród miejscowej ludności, ale też w kościelno-administracyjnej i społecznej sferze. Jak uważa F. Uspienski, „powstałe w Italii greckie monasteria, będąc wrogo nastawionymi do religijnych pasji ikonoklastycznych imperatorów, służyły jednocześnie ich politycznym celom, podtrzymując w Italii grecki kult, język i wspomagając hellenizację kraju. W czasie, kiedy stopniowe odpadanie Italii od Imperium staje się bezpowrotnie dokonany fakt, grecka Italia: Kalabria, Otranto i Bari w tym samym stopniu umacnia swoje związki z imperium i pod nazwą *temu* bizantyjskiego zachowuje całkowicie obcy kulturze

łacińskiej charakter. Rozwinięta w greckiej Italii specyfika kościelnego życia ukaże w następnych wiekach swoje działanie” (Успенский 1996, 582-583). W żywotach świętych żyjących w IX i X wieku podziwiamy perfekcyjną greckość w czasie, kiedy wszystko na łacińskim Zachodzie jest barbarzyńskie. Jako przykład mogą służyć niezwykle fakty o wymienionych wyżej niektórych świętych. Największy rozwój w tym czasie miała hymnografia italo-bizantyjska w twórczości Świętych Ojców – mnichów greckich – św. Nila i św. Bartłomieja.

Świątynia św. Anny w Rossano, X w.
(dostęp 2015.09.08; <http://www.ecodellojonio.it/rossano-santanna-piccolo-oratorio-da-riscoprire>)

Można więc wnioskować, że greccy mnisi odegrali wielką rolę w rozprzestrzenianiu bizantyjskich idei, tradycji liturgicznych i języka. W tej perspektywie zrozumiałym jest, dlaczego papieska władza z patriotycznie nastawionym i wywodzącym się z Rzymian przywództwem nie mogła tolerować wzrastającego wpływu Bizancjum. Według badaczy, „Greccy mnisi stali wyżej pod względem intelektualnym, etycznym i, w pewnym stopniu, pod względem sytuacji materialnej. Bizantyjska władza doceniała czysto polityczne znaczenie nasilenia greckich wpływów w nowej prowincji dzięki oddanym Bizancjum mnichom i stale ich

wspierała, wspomagała materialnie, a także nadawała szczególne przywileje. Tym też tłumaczy się obawy rzymskich papieży, które wyrażały się w pewnym stopniu, na przykład w zamykaniu wschodnich monasterów w Rzymie i gdzie indziej, jak tylko zaistniał ku temu konkretny powód” (Порочов 1915, 12-13).

Oprócz czysto politycznego znaczenia jako narzędzia umocnienia związku Italii Południowej z Bizancjum, ta mnisza emigracja odegrała wielką kulturowo-materialną rolę, wnosząc wschodnie postacie życia monastycznego do środowiska łacińskiego. Guillou, odczytując źródła hagiograficzne, również pozostaje przekonany, że „monaster stanowi niezbędny element osiedlania się ludności jako miejsce pielgrzymek, eksploatacja obszarów wiejskich, ośrodek wymiany handlowej i kulturowej” (Guillou 1965, 357-359). W ten sposób powstały monastyczne „eparchie” Merkurion (dolina Lao w północno-wschodniej Kalabrii) i Latinianon (doliny Sinni i Argi na południu Basilicaty, z monasterem Carbone). Niektórzy nawet opuszczają zhellenizowane obszary, aby udać się bardziej na północ: św. Nil z Rossano osiada w pobliżu Monte Cassino, a potem rejonie Gaety, a jego uczniowie zakładają opactwo Grottaferrata na południowy wschód od Rzymu. Blisko słynnego monasteru Megaspoleon w Morei, pośród meteorów położonych na równinie tesalskiej, znajduje się monaster, który nadal nosi imię Rossano, a zbudowany został przez mnichów św. Nikodema i św. Benedykta.

Życie italo-greckich świętych potwierdza, że tamta rzeczywistość nie była tylko rzeczywistością wspomnianych eparchii monastycznych, ale była żywym i wspólnym dziedzictwem środowiska italo-bizantyjskiego. Biografie uznawane za arcydzieło hagiografii Italii Bizantyjskiej dostarczają szeregu cennych informacji, które można podsumować w następujący sposób: cytowane w żywocie św. Sawy i św. Makarego różne rodzaje ascezy zawierają w swojej praktyce szeroką gamę odcieni, tak więc można mówić o cenobitach, celiotach, eremitach i wielu innych wyrazach ascezy (Passarelli 2004, 61). Ze źródeł o charakterze liturgicznym, na przykład z *euchologionu* Crypt. G.b. VII, dowiadujemy się

o „istnieniu także więźniów, czyli tych, którzy zamuroywali się żywcem w grocie lub w celi” (Passarelli 1982, 88-89).

Te różne formy ascezy wychodziły często od cenobityzmu³ i anachoretyzmu, dążąc stopniowo do życia całkowicie i bezwzględnie samotnego w obcowaniu wyłącznie z Bogiem. Innymi słowy, „największym dążeniem mnichów italo-bizantyńskich w pierwszym tysiącleciu było życie pustelnicze. Anachoretyzmowi szczególnie sprzyjała topograficzna specyfika Italii Południowej: w górskich pieczarach i w dolinach wyschniętych rzek zakładają swoje cele, budują niewielkie cerkiewki i prowadzą podobne do teбайдzkich samotników życie” (Guillou. 1965, 358-359). Na przestrzeni pierwszego tysiąclecia nie znajdujemy żadnego monasteru zbudowanego z cegieł, są to wyłącznie lepianki i groty. Tylko w niektórych przypadkach monaster powstawał wokół murowanej kaplicy, budowany najczęściej w istniejących sklepieniach. Monaster italo-grecki można więc opisać w ten sposób: powstałe ogrodzenia odgraniczające jego obszar mandry, na którym były kryte strzechą chaty, podobne do domostw zwykłych ludzi. Bardzo często był to szereg naturalnych jaskiń, które służyły jako środowiska pracy i schronienia od niepogody (Passarelli 2004, 61).

Nawet do dziś na Sycylii, w Kalabrii, Bazylikacie i Apulii można odnaleźć dużo takich zachowanych pieczar, a w nich różne ślady przystosowania ich do życia wschodnich anachoretów. Na przykład, w niektórych można dostrzec zrobione na ścianach grube ławy, niszowate otwory, w których można było zmieścić się tylko w zgiętym położeniu. Gdzie indziej podobne łoża występują w postaci zagłębień w podłodze pieczary.

³ *Cenobityzm* (z gr. κοινοβίον – życie wspólnotowe) – model życia mniszego, w którym mnich kieruje wzrostem duchowym pozostałych braci, cechuje go wspólna praca i modlitwa. *Anachoretyzm* (eremityzm) – (z gr. ἀναχώρηω – oddalać się, odchodzić w górę) – model życia pustelniczego, w samotności, ascezie, polegający na całkowitym wyrzeczeniu się świata zewnętrznego.

Grota św. Nila (dostęp 2015.06.26; <http://lameziavacanze.altervista.org/hub/5208#>)

Rozkwit monastycyzmu greckiego w XI wieku i jego upadek

Grecki monastycyzm w Italii Południowej osiągnął swój rozkwit w XI wieku, był to okres panowania cesarza Aleksego Komnena. Bizantyjskie wojska odbiły z rąk Saracenów większą część Sycylii oraz Kalabrię, która wkrótce przekształciła się w jedną wielką ławrę. Idea hezychazmu i ascetyzmu kalabryjskiego promieniowała na całą Italię. Jak tego dowodzą żywoty św. Eliasza Spileota, św. Łukasza Armentczyka, świętych Sawy i Christofora, św. Nila, greccy mnisi zakładali i budowali wiele monasterów z grecką regułą liturgiczną i wschodnim obrazem życia. Jest zrozumiałym, że ci greccy przybysze uznawali władzę i jurysdykcję Konstantynopolińskiego Patriarchy i wszelkimi sposobami autonomizowali się wobec pontyfikatu. Zdarzały się przypadki, kiedy greccy mnisi znajdowali w tym czasie schronienie w łacińskich klasztorach, jednak i tam zachowywali swoją tożsamość. Na przykład, wspomniany już św. Nil z Rossano został przyjęty wraz z 60 swoimi uczniami przez braci klasztoru Monte Cassino, otrzymał też od niego niewielki monaster św. arch. Michała w Valleluce (Arcangelo S. Michele) (Giovannelli 1966, 90). Także tutaj, w łacińskim klasztorze, św. Nil ze swoimi współpracownikami praktykował wschodni styl życia, za co mnisi Monte Cassino wysoko go cenili, widząc w nim drugiego swojego fundatora – św. Benedykta (Tardo 1933, 62-66).

A. Guillou twierdzi, że „monastycyzm italo-grecki nie był zjawiskiem jednolitym, ściśle wpisywał się w życie ludności greckiej w południowej części Italii i na Sycylii wraz ze swoim szczególnym znaczeniem. Pod względem gospodarczym i socjalnym, jeśli nie kulturowym, był on elementem jedności i ciągłości greckiego życia w Italii Południowej i na Sycylii od VII do XVIII wieku. Stały w normach, trwający w oporze przed obcymi wpływami, stale związany z ludnością wiejską, od której w ogóle wyszedł i która była od niego zależna materialnie i duchowo, monastycyzm grecki tradycji bizantyjskiej umacniał się na obszarach Półwyspu Apenińskiego, jak nigdy indziej w innych epokach. Jest to prawdziwa cecha średniowiecznej cywilizacji greckiej” (Guillou 1965, 378).

Kalabryjski hellenizm pozostawił pisma hagiograficzne i księgi liturgiczne takie jak *Euchologion Barberini*. Greckie rękopisy nadal powstawały w Kalabrii w epoce normańskiej, a potem w Salerno (południowa Apulia). Rzadkie były zabytki typowo bizantyjskie: Cattolica de Stilo, S. Pietro d' Otrante. Do dziś zachowały się unikalne rękopisy liturgiczne, napisane przez mnichów hymnografów z monasteru Grottaferrata, które są obecnie przechowywane w Bibliotece św. Sofii tego monasteru.

Wraz z pojawieniem się władców normańskich w Italii Południowej powstają oraz odnawiają się wielkie ośrodki monastyczne. Naukowcy pytają: czy taka koncentracja była konieczna ze względu na stan upadku licznych monasterów, czy też pożądana przez strukturę nowego rządu cesarstwa? A. Guillou po analizie archiwalnych dokumentów ustalił, że ludność grecka utrzymywała się w Kalabrii pod względem demograficznym i kulturowym do końca XII wieku. Stwierdził on również, że „można więc przypisać książętom normańskim chęć kontrolowania licznych greckich instytucji monastycznych wraz z zakładaniem ważnych, bogato obdarowywanych monasterów, tolerując przede wszystkim tworzenie oraz odnawianie greckich monasterów w regionach z przeważającą ludnością grecką” (Guillou 1965, 360).

W 1063 roku książę Robert Guiscard wybudował w pobliżu Messyny – na miejscu zwycięstwa nad Saracenami – monaster S. Giorgio oraz

odnowił najstarszy na Sycylii monaster S. Filippo di Ancara. Również wielki książę normański Roger wskrzesił wiele zburzonych przez muzułmanów monasterów: w latach 1080-1083 zbudował na Sycylii monaster S. Elios i Arcangelo S. Michele (św. Michała Archanioła), w 1087 – monaster S. Marii koło Messyny, w 1090 – monaster S. Filippo de Fregalla, w 1093 – monaster S. Pietro e Paolo de Italia, w 1098 r. – monaster S. Giorgio w Trocale, w 1099 – monaster S. Nicola de Fico, w 1100 – monaster Zwiastowania Najświętszej Marii Panny w Mandancini, koło Messyny, monaster S. Nicola w Bari oraz S. Nicola w Mariotti w Kalabrii i monaster S. Giorgio w Staletti (Gay 1917, 275-360).

Monaster San Marco w Rossano, II poł. X – poł. XI w.
(dostęp 2015.09.07; <http://www.bisanzioit.blogspot.com/2011/08/rossano.html>)

Potomkowie Roberta Guiscarda zbudowali na wyspie Sycylia mnóstwo kościołów. Do ich budowy zatrudniali architektów francuskich, arabskich i bizantyjskich, stwarzając niezwykle ciekawą mieszanicę stylów architektonicznych (Zakrzewski 2007, 283). W tym samym okresie zbudowano wiele innych monasterów w Italii Południowej, między

innymi: Nowej Hodegetrii de Patrio w Kalabrii, S. Martina koło Rossano, w 1099 r. – S. Nicola di Casole (Gay 1917, 285). Po śmierci Rogera rządy nad południową Italią przeszły w ręce jego syna Rogera II, który wprowadził na Sycylii 3 oficjalne języki urzędowe: łaciński, grecki i arabski, a ministrami stanu zostali wyznaczeni najbardziej uczeni Grecy: Eugeniusz z Emiru i Henryk Aristippus. W jego czasach admirał grecki w służbie sycylijskiej Jerzy z Antiochii zbudował świątynię Bogurodzicy w Palermo, która dzisiaj nosi nazwę „La Martorana” (Zakrzewski 1917, 283-284).

Według faktów, Normanowie byli zafascynowani kulturą bizantyjską i na podbitych terenach zachowali cały bizantyjski system administracyjny. W normańskich dokumentach spotyka się nazwę *temy* Kalabrii, wśród przywódców miast są strategowie lub egzarchowie. Język grecki został zachowany nie tylko w Kościele, ale również w administracji publicznej, ponieważ większość mieszkańców Italii Południowej stanowili Grecy. W XI i XII wieku Królestwo Sycylijskie pod panowaniem Normanów miało największą liczbę tłumaczy języka greckiego. Na łacinę tłumaczono nie tylko teksty kościelne, ale także świeckie z takich dziedzin jak matematyka, filozofia, astronomia i literatura – zarówno antyczna, jak i bizantyjska, w szczególności zwracano uwagę na prawo. Sycylijskie i kalabryjskie biblioteki miały mnóstwo greckich manuskryptów z różnych dziedzin nauki, które w wersji łacińskiej wędrowały do Europy Zachodniej, dając początek uniwersytetom w Bolonii w Italii, Sorbonie we Francji i Oxfordowi w Anglii. Normanowie szczylic się tytułami bizantyjskimi. Również w nabożeństwach zachowali oni język grecki, a w niektórych miejscach greka była nawet językiem oficjalnym. Właściwie mówiąc, do pewnego momentu (do XII wieku) zdobywcy i mieszkańcy żyli obok siebie, zachowując swoją tożsamość, język i tradycję.

Jednak istnieją niepodważalne dowody świadczące, że już w czasach Normanów rozpoczął się kryzys wpływów wschodnich na Półwyspie Apenińskim. Germanie wygnali Saracenów z Apulii, doszli do wniosku, że Bizancjum bezprawnie włada tą częścią Italii, wchodzącą w skład Longobardii, czyli *Regnum Italicum*” (Ипоратов 2015, 42).

W 1079 roku książę Robert Guiscard osadził łacińskiego zwierzchnika Arnulfa na miejsce kalabryjskiego metropolity Bazylego. Jak twierdzi włoski badacz Stefano Parenti, takie środki nie prowadziły do latynizacji instytucji i liturgii, a tym bardziej tkanki kościelnej, ale zapoczątkowały powolny i nieodwracalny proces, który doprowadził do zaniku monastycyzmu italo-greckiego (Parenti 2005, 145-146). Według Olivera Gerlacha, „z jednej strony, zmiana polityczna była rezultatem układu zawartego przez Normanów ze zreformowanym przez Grzegorza VII papieżem (do wspierania którego reform byli w konsekwencji zobligowani), z drugiej strony, wywarła na nich wpływ pewna eklektyczna otwartość na nowe poglądy, która narodziła się po rozpoczęciu podbojów normańskich na Sycylii i w północnej Afryce, a niedługo potem na terenie Bizancjum i Antiochii” (Gerlach 2002, 7).

Nieustanna wojna przeciwko Longobardom, całkowite odcięcie się od zewnątrz, zwłaszcza od wielkich orientalnych wpływów duchowych i kulturowych, występowanie pośród stale rosnącej ludności łacińskiej, a wkrótce także pod panowaniem dynastii andegaweńskiej i aragońskiej, atmosfera braku bezpieczeństwa bądź stałej wojny – wszystkie te czynniki sprawiły, że monastycyzm grecki zaczął powoli zanikać. Naukowcy dołączają do tego głęboki kryzys ekonomiczny i społeczny, który oddalił od Konstantynopola bizantyjskie pozostałości ziem italskich. Regiony Italii Południowej znajdujące się pod rządami Normanów musiały w końcu przyjąć łacińskie tradycje, język i obrządek („Dalla Grecia «ortodossa».” 1938, 25-26). Na skutek tego, od XII wieku między Łacinnikami a Grekami zaostrzał się konflikt, coraz częściej zaczęły padać wzajemne oskarżenia o herezję i niewierność. Co gorsza, w Kalabrii i na Sycylii latynizacja budziła wśród greckich mieszkańców tych regionów nieufność. W konsekwencji łacinnicy pralicy wprowadzili wobec nich, a w szczególności wobec mnichów, szereg ograniczeń. Zabroniono im kontaktów ze Wschodem, wprowadzono nadzór nauczania, przeszukiwano biblioteki w celu znalezienia ksiąg heretyckich, a także rewidowano liturgię bizantyjską.

Można więc przypuszczać, że pomimo najazdów Arabów (Saracenów) i Normanów (którzy zostali wasalami tronu papieskiego) greckie życie religijne w Italii Południowej do XIII wieku było w pełni rozkwitu. Świadczy o tym działalność metropolitów Hypatia z Otranto, Stefana z Reggio, metropolitów Bazylego i Jana z Santa Severina, Łukasza z Bova, metropolity Otranto, św. Łukasza z Capo Rizuto, hymnografa św. Nila z Rossano, jego ucznia św. Bartłomieja i innych. Nawet Wielka Schizma (1054 roku) nie przerwała stosunków kulturalnych pomiędzy greckim Wschodem i Zachodem. Wzajemne relacje między Grekami i Italiotami⁴ były owocnym apostołstwem opartym na przenikaniu się i wzajemnym poznaniu, podobnie jak dzieło tego samego elementu greckiego w Italii zbliżało Wschód do Zachodu w celu braterskiego zrozumienia. Badania w tej dziedzinie nadal są w toku. Zainteresowaniem specjalistów cieszą się różne zagadnienia, m.in.: przyczyna pojawienia się ludności greckiej w Italii Południowej i migracji zakonnej, rozwój na tych terenach monastycyzmu italo-greckiego, obrzęd bizantyjski i liturgia italo-grecka, anazlia liturgicznych manuskryptów italo-greckich, a w szczególności muzyczno-liturgicznych.

Bibliografia

- „Dalla Grecia «ortodossa».” 1938. W *Il Bollettino della Badia Greca di Grottaferrata*. Pubblicazione trimestrale, settembre-ottobre XVI: 22-26.
- Barreca, Maria. 2004. „L’interculturalita nell’area del Mediterraneo: fortificazioni e sti bizantina in Calabria.” *Πορφύρα* 2: 48-55. Dostęp 2015.04.20. <http://www.porphyra.it/porphyra2.pdf>.
- Carroll, Warren H. 2010. *Historia chrześcijaństwa*, T. 2: *Budowanie chrześcijaństwa*. Tłum. J. Przybył. Wrocław: Wektory.

⁴ W świadomości bizantyjskiego historyka z V w. istniały już dwa odrębne państwa: jedno – Rzymian zachodnich, drugie – Rzymian wschodnich. Preferuje on państwo wschodnie, jego zdaniem zamieszkanе przez prawdziwych Rzymian. W odniesieniu do zachodnich Rzymian używał on pojęcia geograficznego – Italioci. Por. Чекалова 2004, 169.

- Enciclopedia treccani*. Enciclopedie on line. Dostęp 2015.04.17. <http://www.treccani.it/enciclopedia/magna-grecia>.
- Falkenhausen, Vera von. 1978. *La dominazione bizantina nell'Italia meridionale dal IX all'XI secolo*. Bari.
- Gassisi, Sofronio. 1917. *Contributo alla storia del rito Greco in Italia, Note e document*. Grottaferrata.
- Gay, Giulio. 1917. *L'Italia meridionale e l'Impero bizantino dall'avvento di Basilio I alla resa di Bari ai Normanni (867-1071)*. Firenze.
- Gerlach, Oliver. 2012. „Crossroads of Latin and Greek Christians in Norman Italy – Byzantine Italy and Reciprocal Influences between Greek and Latin Chant (11th-13th Century).” W *Crossroads – Greece as an Intercultural Pole of Musical Thought and Creativity: Proceedings of the International Musicological Conference (Thessaloniki, June 6-10, 2011)*, ed. Evi Nika-Sampson, Giorgos Sakallieros, Maria Alexandru, Giorgos Kitsios, Emmanouil Giannopoulos, 375-402. Thessaloniki 2013. Dostęp 2015.04.17. https://www.academia.edu/916618/Crossroads_of_Latin_and_Greek_Christians_in_Norman_Italy_Byzantine_Italy_and_Reciprocal_Influences_between_Greek_and_Latin_Chant_11th-13th_Century_.
- Giovanelli, Germano. 1966. *Vita di S. Nilo fondatore e patrono di Grottaferrata*. Grottaferrata (Roma): Badia di Grottaferrata.
- Guillou, André. 1965. „Il monachesimo greco in Italia Meridionale e in Sicilia nel Medioevo.” W *L'eremitismo in Occidente nei secoli XI e XIII* (Atti della II Settimana Internazionale di Studio: Mendola, 30 agosto – 6 settembre 1962) (Miscellanea del Centro di Studi Medioevali 4), 355-381. Milano.
- Guillou, André. 1983. „L'Italia bizantina dalla caduta di Ravenna all'arrivo dei normanni.” W *Il Mezzogiorno dai Bizantini a Federico II* (Storia d'Italia III dir. Da G. Galasso). Torino: UTET.
- „Il rito greco in Italia e la sua missione storica.” 1938. *Il Bollettino della Badia Greca di Grottaferrata*. Pubblicazione trimestrale, settembre-ottobre XVI: 22-28.

- Lenormant, Francois. 1881. *La Grande Grece*. Paris.
- Morini, Enrico. 1977. „Eremo e cenobio nel monachesimo greco dell'Italia meridionale nei secoli IX e X.” *Rivista di Storia della Chiesa in Italia* 31:354-390.
- Nisticò, Ulderico. 2004. „Ascendant ad montes (Is difesa passuve e attiva dello Ionio in eta bizantina)” *Πορφύρα* 2: 24-47. Dostęp 2015.04.20. <http://www.porphyra.it/porphyra2.pdf>.
- Parenti, Stefano. 2005. *Il monastero di Grottaferrata nel medioevo (1004-1462)*. Roma: PIO.
- Passarelli, Gaetano. 1982. *Euchology Cryptense G. b. VII (s. X)* (Analekta Vlattadon 36). Thessaloniki: Patriarchal Institute for Patristic Studies.
- Passarelli, Gaetano. 2004. „Nilo e Bartolomeo, due monaci italo-bizantini nel passaggio tra il primo e il secindo millenio.” *Πορφύρα* 2: 56-64. Dostęp 2015.04.20. <http://www.porphyra.it/porphyra2.pdf>.
- Tardo, Lorenzo. 1933. *S. Nilo Abate, fondatore e protettore di Grottaferrata (908-1004)*. Grottaferrata (Roma): Scuola Tipografica italo orientale „San Nilo”.
- Zakrzewski, Krzysztof. 2007. *Historia Bizancjum*. Kraków: Towarzystwo Autorów i Wydawców Universitas.
- Васильев, Александр. 2005. *История Византийской Империи* (Византийская библиотека, исследования I). Москва: Алетея.
- Грегоровиус, Фердинанд. 2008. *История города Рима в средние века (од V до XVI столетия)*. Полное издание в одном томе. Москва: Альфа-Книга.
- Протасов, Николай. 1915. *Греческое монашество в Южной Италии и его церковное искусство*. Москва/Сергиев Посад.
- Успенский, Федор. 1996. *История Византийской Империи VI—IX вв.* Т. I. Москва: Мысль. Dostęp 2015.03.13. <http://byzantion.ru/byzantologia/byzantologia.html>.
- Чекалова, Алла А. 2004. „Запад и Восток в представлении

ранневизантийских авторов.” *W Византия и Запад (950-летие схизмы христианской церкви, 800-летие захвата Константинополя крестоносцами)*. Тезисы докладов XVII Всероссийской научной сессии византинистов. Российская Академия Наук, Институт Всеобщей Истории, Центр по изучению византийской цивилизации. Москва 26-27 мая 2004 года, 168-170. Dostęp: 2014.11.15. <http://korolev.msk.ru/books/4/theseiss.html>.